

**BOSHLANG'ICH SINFI ONA TILI TA'LIMIDA BOG'LANISHLI NUTQNI
RIVOJLANTIRISHNING LINGVISTIK ASOSLARI**

Reymbayeva Arzayim Paraxat qizi – *tayanch doktorant*

arzayim.reymbayeva@ndpi.uz

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ СВЯЗНОЙ РЕЧИ
В ОБУЧЕНИИ РОДНОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ**

Реймбаева Арзайим Паракхатовна – *базовый докторант*

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

**LINGUISTIC FOUNDATIONS OF DEVELOPING CONNECTED SPEECH IN
PRIMARY SCHOOL MOTHER TONGUE EDUCATION**

Reymbayeva Arzayim Parakhatovna – *doctoral student*

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: bogʻlanishli nutq, leksik-semantik sath, sintaktik-konstruktiv, matn, til birliklari, gap, nutqiy faoliyat.

Rezyume. Maqolada boshlangʻich sinf ona tili taʼlimida oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma bogʻlanishli nutqini rivojlantirishning lingvistik asoslari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, til sathlari (leksika va sintaksis), soʻz boyligini oshirish, sodda va qoʻshma gaplar ustida ishlash hamda matn yaratish mexanizmlari yoritib berilgan.

Ключевые слова: связная речь, лексико-семантический уровень, синтактико-конструктивный, текст, языковые единицы, предложение, речевая деятельность.

Резюме. В статье научно-теоретически проанализированы лингвистические основы развития устной и письменной связной речи учащихся в начальном обучении родному языку. Также освещены уровни языка (лексика и синтаксис), вопросы обогащения словарного запаса, работа над простыми и сложными предложениями, а также механизмы создания текста.

Key words: coherent speech, lexical-semantic level, syntactico-constructive, text, language units, sentence, speech activity.

Summary. The article scientifically and theoretically analyzes the linguistic foundations of developing students' oral and written coherent speech in primary native language education. It also highlights language levels (lexics and syntax), vocabulary enrichment, work on simple and compound sentences, as well as text creation mechanisms.

Kirish. Boshlangʻich sinf ona tili taʼlimining bosh maqsadlaridan biri oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini toʻgʻri, ravon, mantiqiy izchil va taʼsirchan etib shakllantirishdan iboratdir. Bogʻlanishli nutq oʻquvchining nafaqat oʻquv faoliyatidagi muvaffaqiyati, balki uning shaxs sifatida kamol topishi, oʻz fikrini erkin bayon eta olishi va boshqalar bilan muloqotga kirisha olishining asosiy vositasidir.

Respublikamizda taʼlim sifatini tubdan yaxshilash, boshlangʻich sinflarda oʻquv jarayonini zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish hamda oʻquvchilarning nutqiy savodxonligini oshirish masalasiga alohida eʼtibor qaratilmoqda. Xususan, Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni [1], Xalq taʼlimi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash toʻgʻrisidagi [2], Mamlakatimizda oʻzbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisidagi Farmonlari [3], Maktabgacha va maktab taʼlimini rivojlantirishga oid Qaror [4] hamda Taraqqiyot strategiyasida [5] belgilangan ustuvor vazifalar yosh avlodning ogʻzaki va yozma bogʻlanishli nutqini har tomonlama oʻstirish uchun mustahkam huquqiy-meʼyoriy asos boʻlib xizmat qiladi.

Mazkur jarayonning samaradorligini taʼminlash uchun uning lingvistik asoslarini chuqur ochib berish ilmiy-metodik jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Asosiy qism. Boshlangʻich sinf ona tili oʻquv dasturlarida oʻquvchilarning lugʻat boyligini kengaytirish, bogʻlanishli nutqini oʻstirish hamda ularning estetik tafakkurini rivojlantirishga alohida eʼtibor qaratiladi. Bu vazifalarni muvaffaqiyatli bajarishda darslikdagi matnlarni

tahlil qilish va maxsus leksik-grammatik mashqlardan foydalanish muhim oʻrin tutadi.

Bogʻlanishli nutq – fikrni bayon etish ehtiyojini amalga oshirishga qaratilgan, tugallangan mavzuni ifodalaydigan, mantiqiy va grammatik qoidalar asosida tuzilgan, mustaqil, tugallangan va oʻzaro bogʻlangan maʼnoli qismlarga boʻlinadigan nutq sifatida namoyon boʻladi [7:256].

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining bogʻlanishli nutqini rivojlantirish murakkab va koʻp qirrali jarayon boʻlib, u oʻz navbatida tilshunoslik, psixologiya va pedagogika fanlarining oʻzaro integratsiyasiga tayanadi. Zero, har qanday nutqiy malaka maʼlum bir til qoidalari (lingvistik asos), shaxsning yosh va psixologik xususiyatlari (psixologik asos) hamda oʻqitishning maqsadli usullari (pedagogik asos) birligida shakllanadi.

Professor Q.Qosimova taʼkidlaganidek, “Boshlangʻich sinf ona tili taʼlimida oʻquvchilarning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirish ularning tafakkurini oʻstirish bilan uzviy bogʻliq boʻlib, bu jarayonda lingvistik qonuniyatlarni oʻquvchilarning yosh psixologiyasiga mos holda singdirish muhim ahamiyat kasb etadi” [8:45].

Ona tili taʼlimining bosh mezonini tilning jamiyatdagi ijtimoiy vazifasidan kelib chiqadi. Maʼlumki, til eng asosiy aloqa vositasi boʻlib, soʻzlovchi oʻz fikrini u orqali bayon etadi, tinglovchi esa uni nutq vositalari yordamida idrok etadi.

Professor M.Gʻulomov oʻzining ilmiy tadqiqotlarida oʻzbek tilining sintaktik tuzilishi, gap va uning turlari, shuningdek, soʻzlarni oʻzaro bogʻlash usullarini ilmiy jihatdan asoslab bergan [6:45]. Olimning fikricha, oʻquvchilarda bogʻlanishli nutqni rivojlantirish uchun

avvalo sodda va qo'shma gaplarni mantiqiy bog'lash, sintaktik qoidalarini puxta o'zlashtirish talab etiladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilari gap tuzish malakasini egallamasdan turib, mukammal bog'lanishli nutqqa (matn yaratishga) erisha olmaydilar.

Bog'lanishli nutqni rivojlantirishning lingvistik asoslari til tizimining sathlari, xususan, leksika va sintaksis qonuniyatlari bilan uzviy bog'liqdir.

Tilshunos olim R.Sayfullayeva va boshqalarning hammuallifligida yaratilgan ilmiy manbalarda til tizimining barcha sathlari bir-biri bilan uzviy aloqadorligi ko'rsatib o'tilgan [9:112]. Xususan, sintaksis bo'limida so'z birikmasi va gap sintaksisi, ularning mazmuniy hamda grammatik aloqalari o'quvchilarning nutqini shakllantirishning poydevori sifatida qaraladi. Bog'lanishli nutq shunchaki alohida gaplarning ketma-ketligi emas, balki sintaktik yaxlitlikka ega bo'lgan matn ekanligi, uning qurilish qonuniyatlari ushbu tadqiqotlarda o'z aksini topgan [9:115].

Demak, boshlang'ich sinf o'quvchilarida bog'lanishli nutqni shakllantirish jarayoni tilning kichik birliklaridan (leksika) yirik sintaktik birliklargacha (matn) bosqichma-bosqich o'sib borishini taqozo etadi. Bu jarayonni ilmiy jihatdan quyidagi bosqichli tizim orqali ifodalash mumkin:

1-chizma. Boshlang'ich sinflarda bog'lanishli nutqni rivojlantirish asoslari

Chizmada keltirilgan bosqichli tizim boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy faoliyatini leksik-semantik sathdan boshlab bosqichma-bosqich rivojlantirib borish va yakunda yaxlit matn yaratish darajasiga olib chiqish imkonini beradi.

Shuningdek, zamonaviy lingvodidaktika va metodikada ham o'quvchilarning nutqiy faoliyatini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Yuqoridagi nazariy tahlillardan kelib chiqqan holda, tadqiqotimiz doirasida boshlang'ich sinf o'quvchilarida bog'lanishli nutqni shakllantirishning bosqichli tizimini quyidagi jadval orqali ko'rib chiqamiz.

2-jadval. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida bog'lanishli nutqni shakllantirish bosqichlari:

Ta'lim bosqishlari	Til birliklari va sathlari	Mualliflik yondashuvi va amaliy mexanizm	Kutilayotgan ilmiy-metodik natija
Leksik-semantik	So'z va uning ma'nosi	O'quvchining so'z boyligini faollashtirish, mavzuga doir leksik birliklarni tanlash va nutqda qo'llash ko'nikmasini shakllantirish	Fikrni aniq va tushunarli bayon etish uchun leksik poydevor yaratiladi
Sintaktik-konstruk-tiv	So'z birikmasi va sodda gaplar	So'zlarni o'zaro Grammatik jihatdan bog'lash, sodda gap tuzish hamda gap ustida maqsadli ishlash mashqlarini bajarish	Gap tuzish malakasi shakllanib, sintaktik qoidalar amalda mustahkamlanadi
Matn yaratish (Sintaktik yaxlitlik)	Qo'shma gaplar va yaxlit matn	Gaplarni mantiqiy va mazmuniy bog'lash, fikrni izchil davom ettirish orqali mukammal bog'lanishli nutq (og'zaki va yozma matn) hosil qilish	Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mustaqil matn yaratish va muloqot qilish layoqati to'laqoniy rivojlanadi

Jadvalda keltirilgan bosqichli tizim boshlang'ich sinf o'quvchilarining nutqiy faoliyatini leksik-semantik sathdan boshlab bosqichma-bosqich rivojlantirib borish va yakunda yaxlit matn yaratish darajasiga olib chiqish imkonini beradi.

Mazkur jarayonning ilmiy-nazariy asoslarini yanada chuqurlashtirib, tadqiqotchi S.S.Tajbenovanning ta'kidlashicha, lingvistik kompetensiyani shakllantirish jarayoni o'quvchilarning til birliklarini (fonetik, leksik, grammatik) o'zlashtirishi, ularni nutqda to'g'ri qo'llay bilishi hamda muloqot jarayonida o'z fikrlarini erkin va ravon bayon etish ko'nikmalarini egallashi bilan uzviy bog'liqdir [10:24].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, boshlang'ich sinf ona tili ta'limida o'quvchilarning bog'lanishli nutqini rivojlantirish lingvistik asoslarga, xususan, leksika va sintaksis qonuniyatlarini bosqichma-bosqich o'zlashtirishga tayanadi. O'quvchilarda so'z boyligini oshirish, gap tuzish malakasini shakllantirish va ularni matn darajasiga olib chiqish ularning nutqiy savodxonligini oshirishning asosiy omilidir

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-sonli "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-sonli "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-sonli "Mamlakatimizda o'zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

4. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PQ-241-sonli “Maktabgacha va maktab ta’limini rivojlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi Qarori.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni.
6. G‘ulomov M. O‘zbek tili sintaksisidan materiallar. – Toshkent: «O‘qituvchi», 1988.
7. Matchonov S., Qosimova K., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariyev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi: Boshlang‘ich ta’lim fakulteti talabalari uchun darslik. – Toshkent: «Bayoz», 2022.
8. Qosimova K. va boshqalar. Boshlang‘ich sinflar ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: «O‘qituvchi», 2009.
9. Sayfullayeva R. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2020.
10. Tajbenova S.S. Ona tili darslarida o‘quvchilarning lingvistik kompetensiyasini shakllantirish metodikasi (ta’lim qoraqalpoq va qozoq tillarida olib boriladigan boshlang‘ich sinflar misolida): Pedagogika fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati. – Nukus, 2025.